

УДК 336.71(470) (091)

І.В. Ткаченко, канд. іст. наук, доцент кафедри теоретичної і прикладної економіки ДВНЗ «Українська академія банківської справи НБУ»

Створення та розвиток системи міських громадських банків у Росії в другій половині XIX ст.

Creation and development of the system of urban public banks in Russia in the second half of the XIXth century.

У статті висвітлюється процес створення мережі міських громадських банків у Росії в другій половині XIX ст., аналізується законодавча база, яка регламентувала їх діяльність, досліджуються джерела формування основного капіталу, клієнтура, напрямки діяльності та вплив загальної економічної ситуації в країні на функціонування цієї категорії кредитних установ.

Ключові слова: міські громадські банки, правління банку, добровільні внески, основний капітал, вексельний кредит, прибутки банків, благодійницька діяльність.

In the article the process of making the network of city public banks in Russia in the second half of X X century is lighted up, a legislative base which regulated their activity is analysed, the sources of forming of the basic assets, clientele, directions of activity and influence of general economic situation in the country on functioning of this category of credit establishments are investigated.

Key words: city communities, the administration of the bank, voluntarily payment, basic capital, paper credit, incomes of banks, charitable activity.

Постановка проблеми. Міські громадські банки – це забута сторінка історії місцевого самоуправління дореволюційної Росії. В той же час їх діяльність дає цінний досвід вирішення питань наповнення міських бюджетів, сприяння розвитку комунальної сфери міст, надання порівняно дешевих

кредитів дрібним підприємцям та організації благодійницької допомоги. В сучасній Україні проблеми реформування міського господарства та розвитку дрібного підприємництва міст пов'язані з необхідністю створення ефективних моделей подолання кризових явищ на місцевому рівні та визначенням джерел їх фінансування. В контексті даної проблеми видається доцільним вивчення історичного досвіду створення системи міського і господарсько-комунального кредитування. На особливу увагу заслуговує період другої половини XIX ст., коли діяльність міських громадських банків та інших кредитних установ, сприяла порівняно успішному економічному розвитку великих і малих міст.

Аналіз останніх публікацій. Загальноросійські тенденції створення системи міських громадських банків у Росії в другій половині XIX ст. знайшли відображення у наукових публікаціях сучасних російських дослідників А.К. Кириллова [6] та С. Петишкіної [12]. Вчені дослідили умови функціонування цих кредитних установ, взаємовідносини між керівництвом банків та органами місцевого самоврядування, діяльність банків з надання кредитів містянам та механізм відрахування частини прибутків до міських бюджетів і на благодійницьку діяльність. Окремі аспекти становлення мережі міських громадських банків відображені у працях сучасних українських дослідників Л. Донченко [2], Д. Крохмалюка [7], В.І. Міщенко і Г.І. Корогод [9], С.К. Реверчук [5], А.О. Ткаченка [15; 16]. Науковці приділили увагу причинам стрімкого збільшення чисельності цих кредитних установ у зазначений період, висвітлили особливості процесу створення банків в окремих українських губерніях, проаналізували нормативно-правову базу регулювання їх діяльності.

Невирішені раніше частини проблеми. В сучасних наукових дослідженнях мало уваги приділяється ходу практичної реалізації банківської політики в означений період, особливостям діяльності міських громадських фінансових установ, недостатньо висвітлені також їх благодійницькі та стабілізаційні функції.

Мета статті. Деталізувати процес створення мережі міських громадських банків у Росії даного періоду, розкрити вплив політичних і економічних

чинників на формування нормативно-правової бази їх діяльності, виявити негативні прояви та позитивні наслідки діяльності цих фінансових установ.

Основний матеріал. Система кредитних установ у Росії, казенних і приватних, ніколи не відрізнялась чіткістю і повнотою. Спершу отримали розвиток лише казенні банки, які скоріше мали характер в особливий спосіб організованих ощадних кас. Вони приймали внески до запитання і видавали довгострокові іпотечні позики приватним клієнтам та довгострокові позики казни на її потреби. В той же час комерційний кредит знаходився на початковій стадії розвитку. Наприкінці 1850-х рр. казенні банки були ліквідовані, окрім комерційного банку, перетвореного за наказом від 31 травня 1860 р. в державний банк. Поряд з цією кредитною установою стала функціонувати ціла низка приватних банків: міських громадських, товариств взаємного кредиту, акціонерних, позиково-ощадних товариств, міських ломбардів, а згодом – сільських банків, приватних банкірських будинків і контор.

В часи, коли були відсутні приватні кредитні установи, а державні – мало чисельні та віддалені від багатьох невеликих міст, міські громадські банки відіграли суттєву роль у розвитку кредиту в Росії.

Міські громадські банки значного розвитку набули у другій половині XIX ст. Однак вони не були в цей час новиною для Росії. Грамотою імператриці Катерини II, наданої містам у 1785 р., міським громадам з добровільних внесків дозволялось утворювати свою казну та засновувати банки з метою надання позик для ведення торгівлі, а також у випадках потреби в коштах. Дослідник М. Шимановський у 70-х рр. XIX ст., аналізуючи роль громадських банків у кредитній системі Росії, стверджував, що користь таких кредитних установ полягала у чіткій визначеності та спрямованості їх операцій, що дозволяло досягти оптимальних результатів в діяльності [17, с. 195]

Міські громадські банки, які виникли у першій половині XIX ст., засновувались на кошти місцевих благодійників, внесків містян, міських капіталів та залишків від прибутків міст. Перший міський громадський банк Росії був заснований у 1788 р. у Вологді, капітал якого складався з

добровільних внесків купців, міщан та ремісників. На 1790 р. основний капітал цього банку становив 2263 руб., впродовж 1811-1864 рр. його розміри значно збільшились за рахунок добровільних внесків купців Лаптева, Колесова, Філіппова та Грудіна [4, с. 45-46].

У 1809 р. у містечку Слободському В'ятської губернії був створений громадський банк на кошти купця Анфілатова, які він пожертвував безвідплатно та без процентів [4, с.45-46]. У 1818 р. в Осташкові такий банк виник на заощадження купця Савіна, у 1836 р. – в Іркутську на кошти купчихи Медведнікової та у Верхотур'ї на кошти купця Попова, у 1843 р. – у Порхові на кошти купця Жукова та у 1847 р. – в Коломні на кошти купця Кислова. Розміри основного капіталу таких банків коливались у межах від 8103 до 14285 руб.[11, с. 60]

Упродовж 1846-1849 рр. на кошти самих міст були створені банки в Устюзі Великому, Любаві, Ростові Ярославському, Казані, Архангельську, Ірбиті. Основний капітал цих банків був дещо більшим від вищезгаданої групи банків і становив 10-50 тис. руб. Іноді міські громадські банки створювались на кошти, які передбачалось використати на інші цілі. Так, протягом 1843-1847 рр. у містах Томськ, Пенза, Тула, Курськ, Рибінськ банки були відкриті на кошти, зібрані для допомоги погорільцям, бідним, голодуючим, сиротам та малолітнім, для забезпечення функціонування дитячих сиротинців та будинків для пристарілих [11, с. 60].

У першій половині XIX ст. в Росії були відкриті 16 міських громадських банків. Їх діяльність регламентувалась статутами, які створювались на основі статуту банку Анфілатова у Слободському та затверджувались для кожного банку окремо. До операцій міських банків належали приймання внесків під 4 % та видачі позик під 6 % з обліку векселів, під заставу будівель і земель, що належали міським жителям, під заставу золотих, срібних та інших речей, що не псувались, а також різних товарів та паперів державних кредитних установ. Чотирьом банкам було надано право вкладати кошти у заснування закладів, які приносили прибутки, а також заводів та фабрик. Ці банки могли створювати з

іншими міськими банками товариства для здійснення операцій із зовнішньої торгівлі [3, с. 247].

На думку дослідників ті банки, що створювались на власні кошти, мусли задовольнити в першу чергу комерційний інтерес засновників та їх марносластво. Згідно статуту Слободського банку директором–розпорядником призначався сам благодійник-засновник купець Анфілатов, що давало йому право на власний розсуд надавати кредити позичальникам. На підтвердження такої точки зору наводяться також приклади, коли директори банків звертались до уряду з проханням дозволити розмістити свої портрети в правлінні банку. В той же час походження та призначення переважної кількості міських громадських банків мало часто філантропічний характер [11, с. 61; 12, с. 72,].

В літературі є багато свідчень використання цими кредитними установами прибутків на благодійницьку діяльність. Так, прибутки громадського банку в Боровську Калузької губернії використовувались на утримання будинку для людей похилого віку, сплату повинностей за бідних та багатодітних родин, на роздавання бідним по 1 руб. на Різдво та Великдень. У Белгороді міський банк частину прибутку використовував на посаг бідним дівчатам, а решту – на потреби міста [14, с. 19].

До 1857 р. створення міських громадських банків у Росії здійснювалось дуже повільно. Пояснювалась така ситуація тим, що не існувало закону про цю категорію кредитних установ, а також негативним ставленням до них міністра фінансів Канкріна. Але поразка Росії у Кримській війні продемонструвала її економічну відсталість, та змусила владу вдатись до заходів, які б оздоровили господарство країни. Саме в цей період було прийняте Положення про міські банки, затверджене 10 червня 1857 р.

Згідно цього положення міські банки засновувались з основним капіталом, не менше 10000 руб. при міських думах або установах, що їх замінювали. Банки мусли надавати річний звіт міським громадам, а контроль за ними здійснювали Прикази громадської опіки. Ці кредитні установи приймали внески, на які сплачувались проценти, окрім внесків, які залишалися в банку

менше року. Суми, що перевищували 5000 руб. приймалися лише за згодою Правління банку та членів міської думи. Видача внесків здійснювалась у разі попереднього повідомлення про наміри клієнта. За даним положенням активна операція полягала в обліку векселів, позиках під коштовності, товари і будівлі, збільшувався розмір позики та вексельного кредиту в одні руки. Із прибутків банків дозволялось виділяти кошти на предмети громадської опіки, виховання та допомогу незаможним [3, с. 247-249].

Отже, Положенням 1857 р. намагались надати міським банкам характер позиково-ощадних кас з незначним колом діяльності, а також убезпечити казенні кредитні установи від конкуренції. Цей документ містив низку обмежень для міських громадських банків. Зокрема, обмежувалось коло клієнтів (вкладників та позичальників) жителями даного міста. Громадським банкам тих міст, де існували контори Державного комерційного банку або Прикази громадської опіки було дозволено видавати лише такі позики, які не надавались цими конторами або Приказами. Таке обмеження стало причиною того, що з 1857 по 1862 рр. було створено лише три міські банки – Симбірський, Солікамський Пермської губернії та Калузький [4, с. 83-84].

Недосконалість Положення 1857 р. та реформування кредитної системи, пов'язане з реформами Олександра II, спричинили прийняття нового Положення про міські громадські банки 6 лютого 1862 р., яке отримало силу закону [13, арк. 232-239 зв.]. Згідно даного документу банкам дозволялось приймати процентні внески від приватних осіб будь-якого стану та від казенних і громадських установ. На безстрокові внески проценти нараховувалися лише у разі, якщо капітал перебував у банку не менше шести місяців. Банки отримали можливість приймати внески не тільки від міських, а й від клієнтів даного повіту чи губернії, видавати безіменні вкладні білети, здійснювати активні операції. Було скасоване обмеження для обліку векселів, суть якого полягала в тому, щоб у векселі була зазначена хоча б одна особа, яка мешкала у місті перебування банку. Впроваджувались позики під заставу процентних паперів та під заставу нерухомого майна (кам'яних і дерев'яних будинків, торгових лавок,

фабрик, заводів та інших будівель, що знаходились у місті перебування банку, а також ділянок землі, які належали місту, повіту чи губернії, до яких належав банк).

У 1866 рр. було видано новий закон про міські громадські банки, який ще більше розширив їх повноваження. Вони отримали дозвіл залучати безстрокові внески, приймати в заставу незастраховані товари, купувати і продавати як за власний рахунок, так і з дозволу третіх осіб державні цінні папери, акції і облігації, що користувались гарантією уряду або міської громади [3, с. 251]. Розширення кола діяльності, відсутність у провінції відділень комерційних банків, а також вкрай мало чисельна мережа відділень Державного банку (у 1862 р. їх нараховувалось сім) стали причиною стрімкого зростання чисельності саме міських громадських банків.

Найбільша кількість міських громадських банків виникла наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. XIX ст., коли поживалась діяльність з відкриття різних кредитних установ. З 1862 по 1872 рр. виникло ще 215 нових банків, переважна більшість яких була створена на міські кошти [3, с. 250]. Важливим є з'ясування факторів, які зумовили створення цієї категорії банківських установ. Перш за все, банки виникали в тих повітах чи губерніях, де були наявні вільні кошти, які потребували залучення до банківського обігу. Сприятливою була також відсутність у місцевості створення банку інших банківських установ або при наявності останніх вони сплачували за внески менший відсоток. Важливим фактором у справі створення банку слід вважати ділові здібності засновника.

Міські громадські банки були переважно повітовими кредитними установами. Саме у повітових містах вони не мали конкуренції з боку акціонерних банків. Операції цих банків розраховувались на тривалий проміжок часу, оскільки економічне життя провінції не відрізнялось швидкістю та рухомістю. Серед кредитних установ країни міські громадські банки склали найчисельнішу групу, найбільше їх було сконцентровано у Курській, Орловській, Воронежській, Катеринославській та Костромській губерніях [14, с. 30-31].

Однак, розширення свободи діяльності міських банків мало і негативні наслідки. Населення Росії, яке звикло до державних кредитних установ, цілковито довіряло кожному банку і легко згоджувалось на привабливі пропозиції розміщувати капітали під високі проценти. Банки у прагненні за прибутками залучали кошти, які значно перевершували потреби місцевої торгівлі у кредитах. Вони роздавали впливовим особам кредити за векселями, які часто були фіктивними та безгрошовими, постійно переписувались, в наслідок чого кошти банків виявлялись непродуктивно затраченими. Окремі банки, маючи на меті отримати якнайбільше користі, вкладали кошти у справи, що супроводжувались великим ризиком. Іноді банки перетворювались на установи, які кредитували найбільш впливових людей міста, від яких залежало заміщення посад в управлінні банку. Відомі приклади, коли банки вдавались до прямих зловживань. Саме таким виявився Скопинський банк, кошти якого були розтрачені правлінням, що й зумовило неспроможність його подальшого функціонування. Негативно позначились на функціонуванні банківської системи Росії економічна криза середини 70-х рр. та наслідки російсько-турецької війни 1877-1878 рр. З 1878 по 1896 рр. свою діяльність припинили 55 міських громадських банків [1, с. XXV].

Новим Положенням про міські громадські банки 1883 р. уряд намагався попередити їх крахи у майбутньому. Документ послаблював залежність правління банку від міських дум та управ, забезпечував більшу безпристрасність правління до клієнтів, забороняв перебування у правлінні батька й сина, рідних братів, тестя та зятя, працівників однієї торгової фірми. Регламентувалась ревізійна діяльність міської громади та вводилась урядова ревізія. Були обмежені обсяги здійснюваних операцій: встановлювалась крайня межа кредиту одному клієнту в 10 % власного капіталу банку, обмежувалась сума зобов'язань банку 500 % його власного капіталу, вводився обов'язковий мінімум касової готівки в 10 % зобов'язань [10, с. 1-67].

Згадане Положення 1883 р., низка інструкцій Міністерства фінансів, виданих протягом 1883-1884 рр., а також закон 1890 р. сприяли посиленню

контролю за діяльністю міських громадських банків. За часів перебування на посаді Міністра фінансів Бунге та Вишеградського було здійснено ревізію 70 банків, в результаті чого з 300 кредитних установ, які відкрились у 60-80-ті рр., в 1893 р. діяло 239 [8, с. 209-210].

Вісімдесяті роки позначились постійним падінням операцій та балансів міських банків, впродовж наступного десятиліття їм так і не вдалося збільшити свої обіги в абсолютному вираженні. На 1 січня 1899 р. в Росії діяло 240 міських громадських банків, з яких 37 знаходились в губернських містах, а 203 – в повітових та окремих посадах. Основні капітали 239 банків становили 31 млн. 750 тис. руб., що в середньому на один банк складало 133 тис. руб. Основний капітал 154-х банків в середньому не досягав 100 тис. руб. Середній показник основного капіталу 73 кредитних установ коливався в межах від 175 до 383 тис. руб., у 11 банків він становив 293-882 тис. руб. Капітал у сумі більше 1 млн. руб. мав лише один банк – Харківський. Як і в попередні роки, основні капітали даного типу банків переважно формувались із міських коштів, і лише незначна кількість установ виникла завдяки пожертвуванню коштів [1, с. XXV-XXVI].

Міські громадські банки розвивались повільніше, ніж комерційні, чому сприяли політика царського уряду, недосконале законодавство та обмеження їх діяльності. Однак, не зважаючи на вказані обставини, дані кредитні установи сприяли залученню в обіг додаткових коштів. Так, на початку заснування загальна сума основних капіталів міських громадських банків становила всього 4 млн. 995 тис. руб., а вже у 1899 р. – 31 млн. руб., тобто зросла більше, ніж у шість разів [1, с. XXVI].

Висновки. У другій половині XIX ст. міські громадські банки набули значного розвитку і відіграли помітну роль у формуванні системи кредиту в Росії. Зростання чисельності цих кредитних установ було зумовлене необхідністю оздоровлення господарства країни після поразки у Кримській війні, розширенням їх повноважень у зв'язку з необхідністю модернізації кредитної системи у ході реформ 60-70-х рр., відсутністю або мало чисельністю

у провінції відділень приватних і державних банків. Міські громадські банки виникали переважно у повітових містах, де були наявні вільні кошти та відсутні інші кредитні установи. Ці банки склали найчисельнішу групу кредитних закладів країни. Однак, зловживання керівництва банків та у зв'язку з цим посилення контролю за їх діяльністю з боку держави, а також економічна криза середини 70-х рр. спричинили скорочення їх чисельності та зменшення обігів. Незважаючи на вказані негативні прояви міські громадські банки долучились у зазначений період до справи поповнення міських бюджетів, забезпечення міського населення російської провінції порівняно дешевим кредитом, надання благодійницької допомоги.

Література:

1. Голубев, А.К. Русские банки: Справочные и статистические сведения о всех действующих в России государственных, частных и общественных кредитных учреждениях / А.К. Голубев. – Спб.: Лештуковская Паровая Скоропечатня, 1899. – 252 с.
2. Донченко, Л. Штрихи до історії розвитку кредитної системи Російської імперії / Л. Донченко // Вісник Національного банку України. – 2001. – № 8. – С. 49-53.
3. Идельсон, В. Кредит, банк и биржа: Лекции, читанные студентам экономического отделения С.-Петербургского политехнического института императора Петра Великого в 1913-14 году / В. Идельсон – Спб.: Типо-литогр. И. Трофимова, 1914. – 352, 136 с.
4. Исторический обзор правительственных, общественных и частных кредитных установлений в России / Сост. Я.И. Печерин. – Спб.:Тип. В.О. Киршбауна, 1904. – 142 с.
5. Історія грошей і банківництва: Підручник / І.Г. Скоморович, С.К. Реверчук, Я.Й. Малик та ін.; За ред. С.К. Реверчук – К.: Атіка, 2004. – 339 с.

6. Кириллов, А.К. Городские общественные банки как часть городского хозяйства [Электронный ресурс] / Институт «Открытое Общество», Программа поддержки исследований, грант № 478/2000. – Режим доступа: <http://alkir.narod.ru/histori/bankandtown.html>.

7. Крохмалюк, Д. Банківська справа в Україні у складі Російської імперії (друга половина XIX століття – 1917 р.) / Д. Крохмалюк // Вісник Національного банку України. – 2000. – № 9. – С. 58-63.

8. Мигулин, П.П. Наша банковая политика (1729-1903) /П.П. Мигулин. – Х.: Тип. «Печат. дело», 1904. – 439 с.

9. Міщенко, В.І., Корогод, Г.І. Становлення і розвиток кредитно-фінансової системи на Сумщині (XIX – поч.. XX ст.) / В.І. Міщенко, Г.І. Корогод. – Суми: Видавництво «Слобожанщина», 1999. – 76 с.

10. Нормальное положение о городских общественных банках. – Х.: Тип. М.Ф. Зильберберга, 1890. – 67 с.

11. Ососов, В. Городские общественные банки России: обзор их деятельности на 1 января 1871 года / В. Ососов. – Спб.: Тип. Майкова, 1872. – [2], 192 с.

12. Петишкина, С. Первая банковская революция в России закончилась тогда же, когда началась первая социалистическая – в 1917 году / С. Петишкина // Деловые люди. – 1995. – № 55. – С. 72-76.

13. Положение о городских общественных банках 1862 года // Державний архів Сумської області. – Ф. 1153. – Оп. 1. – Спр. 2377. – Арк. 232-239 зв.

14. Судейкин, В.Т. Наши общественные городские банки и их экономическое значение / В.Т. Судейкин. – Спб.: Типо-литогр. Дома Призр. Малолет. Бедных, 1884. – 50 с.

15. Ткаченко, А.О. Нормативно-правове регулювання діяльності міських громадських банків у другій половині XIX ст. / А.О. Ткаченко // Підприємництво, господарство і право. – 2001. – № 8. – С. 92-94.

16. Ткаченко, А.О. Положення про міські громадські банки 1862 р. як джерело нормативно-правового регулювання банківської діяльності / А.О.

Ткаченко // Збірник наукових праць, присвячений 75-річчю Державного архіву Сумської області. Сумський обласний архів, 25-27 травня, 2000. – С. 79-83.

17. Шимановский, М. Кредит и общественные банки. Ч.1 / М. Шимановский. –Варшава: Тип. сыновей Оргельбранда, 1872. – 355 с.

Ткаченко, І. В. Створення та розвиток системи міських громадських банків у Росії в другій половині XIX ст. [Текст] / І. В. Ткаченко // Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі. – 2010. – № 5 (44). – Ч. 1. – С. 210-215.